

<https://doi.org/10.62837/2026.5.230>

ELNURƏ KƏRİMOVA
*Azərbaycan Dillər Universitetinin “Müasir dillər”
kafedrasının müəllimi,
ADU-nun doktorantı*

“NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ” EPOSUNUN SEMANTİK TƏŞKİLİNDƏ ALINMA LEKSİK VAHİDLƏRİN ROLU

Açar sözlər: “Nibelunqlar nəğməsi”, epos mətni, mətnin semantik təşkili, alınma leksik vahidlər, alman dili, superstrat.

Ключевые слова: «Песнь о Нибелунгах», эпический текст, семантическая организация текста, заимствованные лексические единицы, немецкий язык, суперстрат.

Keywords: “The Nibelungenlied”, epic text, semantic organization of the text, borrowed lexical units, German, superstrate.

XII əsrin sonunda – XIII əsrin əvvəllərində yazıya alındığı məlum olan german eposu mətninin semantik təşkilinin sistemli analizi çərçivəsində diqqət çəkən məqamlardan biri, heç şübhəsiz ki, dastan leksikasının genealogiyası ilə bağlı fərqliliklərlə bağlıdır. Belə ki, dastan leksikasının genealoji aidliyi mətnin semantik təşkili ilə sıx şəkildə bağlı olub, istər onun süjet strukturlaşması ilə, istərsə də janr aidliyi ilə sıx bağlılıq təşkil edir. Belə ki, təhlillərimiz burada həm türk faktorunu, həm də fransız mədəniyyəti faktorunun leksik mahiyyətli təsir izlərinin mövcudluğunu ortaya qoyur. Epos mətnində türk faktorunun leksik səviyyədə ifadəsi bilvasitə dastanın süjet xətti ilə, yəni semantik strukturlaşması ilə kəşifir və özünü daha çox onomastik vahidlərdə, anlayış kalkalarında təzahür etdirir. Bütövlükdə geniş və maraqlı araşdırma sahəsini təşkil edən bu məqamlar ayrıca bir araşdırmanın tədqiqat obyektini təşkil etdiyindən, təqdim edilmiş məqalə çərçivəsində biz, diqqətimizi bir istiqamətə – epos mətnindəki fransız alınmalarının təhlili istiqamətinə yönləndirəcəyik.

İlk olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, Nibelunqlar haqqında epos mətnində yer alan fransız alınmaları superstrat mahiyyəti kəsb etməklə, sonrakı dövr alınmaları ehtiva edir. Fikrimizin aydınlaşdırılması üçün onu qeyd edək ki, ingilisdilli folklorda kelt leksik qatı substrat mahiyyəti kəsb edir. Yəni, ingilis folklor nümunələri kimi tanınan bir çox nağıl və balladalar əslində kelt folklorunun süjet və mətn mənimsənilməsinə əhatə etdiyindən, kelt xalq ədəbiyyatı üzərində nəşət etdiyindən burada, məhz, alt qatda olan leksik təsir izlərindən, digər terminoloji səciyyətləndirməsi ilə: substrat elementlərindən bəhs edilə bilər. Lakin bundan fərqli olaraq, Nibelunqlar haqqında epos fransız mədəniyyəti təsirindən bəhrələnən mətn

nümunəsi olsa da, buradakı təsir izləri sonrakı mərhələdəki mədəniyyət zənginləşməsinə əhatə edir. Bu səbəbdən də yalnız leksik superstrat elementləri kimi dəyərləndirilə bilər.

Xatırladaq ki, dil əlaqələrinin leksik səviyyədəki təsir izləri özünün qeyri-yekcins (yəni, bir-birinə bənəməyən) təbiəti ilə seçilir. Bu səbəbdən də dilçilik ədəbiyyatlarında dil əlaqələrinin təsir izlərini, substrat, superstrat və adstrat mahiyyətli olmaqla fərqləndirirlər [7].

XIX əsrin I yarısında irəli sürülmüş substrat anlayışı dilçilikdə dil təsirlərinin mahiyyət və istiqamət xronologiyasını, eləcə də tipologiyasını fərqləndirmək təşəbbüsünü aktuallaşdırmışdı. Belə ki, bununla da (substrat anlayışının dilçiliyə gətirilməsi ilə) daha sonralar dillərin bir-birinə təsirinin alt qatda, üst qatda və ya neytral sferədə icra edildiyi gerçəkliyi təsbit edilmişdi. Lakin burada xüsusi vurğulanmalı olan məqam ondan ibarətdir ki, dil əlaqələrini tədqiq etmiş U.Vaynrayxın da qeyd etdiyi kimi, substrat və superstrat anlayışlarındakı alt lay və üst lay təsirlərini qətiyyənlə qalib və məğlub dil anlayışları ilə eyniləşdirmək olmaz [11; s. 26-28]. Belə ki, konkret olaraq, Nibelunqlar haqqında eposun dilində yer alan fransız mənşəli alınmaların timsalında da əmin olduğumuz kimi, bu superstrat mahiyyətli leksik mənimsəmə faktlarının heç bir dilin nə qalibiyyəti, nə də məğlubiyyəti ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Yəni, alt layın və ya üst layın qalibiyyət və məğlubiyyəti məqamı sırf şərti xarakter kəsb edir. Məsələn, irəlidə konkret nümunələr əsasında iləyəcəyimiz fransız alınmaları XII əsr üçün aktual olan fransız mədəniyyətinin güclü təsirinin nəticəsində ortaya çıxsa da, burada heç vaxt alman mədəniyyətinin məğlubiyyəti və ya qalibiyyəti haqqında söhbət gedə bilməz.

Xatırladaq ki, 1932-ci ildə V.Vartburq tərəfindən irəli sürülmüş olan bu terminoloji anlayış yerli xalqın dilində fərqli mədəniyyətin, fərqli dilin izlərini əhatə edir. Buna ən parlaq nümunə kimi isə 1066-cı il Normand istilasından sonra German dil qrupuna daxil olan ingilis dilinə axın etmiş çox sayda Roman dil qrupu elementləri nümunə göstərilir [1; s.171]. Sözsüz ki, ingilis dili öz dil qrupunu dəyişməyə də, roman dillərinə aid olan çox sayda leksik vahidlərlə zənginləşmişdi. Bu isə daha öncə Y.Vaynrayxın müraciət etdiyimiz yanaşmasında deyildiyi kimi, məğlubluq-qaliblik anlayışının şərtiyyəti əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bu baxımdan biz, R.Heydərövlün superstrat hadisəsinə verdiyi səciyyəvləndirmə ilə razılaşırıq. Belə ki, dilçi haqlı olaraq, superstrat hadisəsinə “*yad ərazidə məğlub olan dilin*” təsir izləri kimi dəyərləndirmişdi [6; s.171]. Konkret olaraq, Nibelunqlar haqqında epos mətnində fransız superstratı fransız dilinin germanların tarixi ərazisindəki dil-mədəniyyət ekspansiyasının müvəffəqiyyətsizliyi şəraitindəki səthi interferensiya (müdaxilə) elementləri kimi dəyərləndirilə bilər. Yəni, Fransa ərazisindəki tarixi aborigenlərin – qalların dilinin məğlubiyyəti şəraitində yerli xalqın dilinin kelt dil qrupundan Roman dil qrupuna keçidi baş verdiyində, bu qalibiyyət sayıla bildiyi halda, Nibelunqlar

haqqında kurtizian eposunun ərsəyə gəlməsi, bu mətndə fransız leksik interferensiya elementlərinin yer alması sadəcə üst lay mənimsəməsidir.

Xatırladaq ki, orta əsrlərdə müasir Almaniya ərazisindəki çoxdillilik situasinya araşdırmış dilçilərin də diqqət çəkdiyi kimi, bu tarixi mərhələdə mətnlərdəki digər dil mənimsəmələri mədəni qatdakı mənimsəmə səviyyəsində gerçəkləşirdi [9 ; s. 3-34]. Onu da qeyd edək ki, alman dilindəki fransız alınmalarının funksional aspektlərini araşdırmış E. H. Yusifov alman dili tərəfindən mənimsənilmiş həmin leksik vahidlərin mərhələlərlə keçid etdiyini vurğulamışdı. Dilçi qeyd edir ki, həmin mərhələlər XI-XII, XVII-XVIII, XVIII-XIX əsrlərdə fransız xalqı və fransız mədəniyyəti ilə sıx təmas dövrlərini əhatə edir. [17 ; s. 40].

Alman mədəniyyətinə, dilinə təsirini göstərmiş fransız superstratı faktorunun mahiyyətinin və müdaxilə xronologiyasının izlənilməsi onu deməyə imkan verir ki, eposda təsadüf edilən leksik alınmaların bir çoxu, erkən orta əsrlər dövrünü əhatə edir. Konkret olaraq, H.Moserin də qeyd etdiyi kimi, Nibelunqlar haqqındakı eposda kurtuaz mədəniyyətinin, fransız cəngavər ədəbiyyatının (cəngavər romanlarının) təsir izi açıq-aşkar hiss edilir [8 ; s. 123-128]. Mədəni zənginləşmə formatında olşan alman saray mühiti mənimsədiyi terminlərlə daha sonrakı dövr alman ədəbi dilində fransız alınmaları qatının qəlibləşməsini təmin etmişdir. Maraqlıdır ki, hətta V.Jirmunski, özünün alman dilinin tarixinə həsr etdiyi fundamental araşdırmasında bu dilin inkişaf mərhələlərinin izlənilməsi çərçivəsində bu məqamı diqqətdən kənar qoymayaraq, hətta Nibelunqlar haqqında dastanın fransız mədəniyyətinin təsiri ilə ərsəyə gəlmiş “kurtuaz epos” olması fikrini də səsləndirmişdi [13; s.39-40]. Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, kurtuaz sözünün öü də fransız dilindən alınma olub, “nəcabətli, əsalətli, nəzakətli” anlamlarını ifadə edir və bütövlükdə kurtuaz ədəbiyyatı cəngavər əxlaq kodeksinə əsaslanan yaşam biçimini ehtiva edən süjet xəttinə istinad edir. [15]. Əslində kurtuaz ədəbiyyatı cəngavər sevgisi süjet xəttli olsa da, ədəbiyyat tarixi prizmasından baxıldıqda, bu termin eləcə də qəhrəmanlıq eposu anlayışına sinonim kimi də nəzərdən keçirilir.

Bu kontekstdə alman dilindəki fransız superstratının izlərini araşdıran V.Jirmunski də cəngavər mədəniyyəti çərçivəsində mənimsənilmiş terminologiyanın mütləq əksəriyyətinin ya birbaşa şəkildə fransız dilindən alınmış olduğunu, ya tərcümə eildiyini (yəni, kalka üsullu semantik mənimsəmənin icra edildiyini – E.K.) vurğulamışdı. Dilçi bu sırada “turnei “turnir”, tjoste “süvari döyüş”, aventiure “cəngavər macərəsi”, buckel “qalxan”, panzier “dəbilqə” və s. bu kimi terminləri qeyd etmişdi [13 ; s.40].

Analoji mövqedən çıxış edən K.-H. Göttert də alman dilindəki bir çox fransız alınmalarının məhz kurtuaz ədəbiyyatının təsir dövründə, yəni cəngavər romanlarının və poeziyasının, ümumilikdə fransız saray mədəniyyətinin təsiri ilə alman dilinə sirayət edildiyini vurğulamışdı. Tədqiqatçı bu sırada “nizə” anlamını verən “lanze”, “hərbi bayraq, sancaq” anlamını verən “paniers və ya banner” sözlərini, pris

“mükafat” sözünü və bir çox bu kimi fransız alınmalarını qeyd etmişdi. [5; s.112-118].

“vil manec rîchiu *tjost durch schilt wart genomen*”. (hərfi tərcümədə: “Bir çox qüdrətli nizə zərbəsi qalxan vasitəsilə endirildi”) [4].

Bu iqtibasdaki fransız dilindən alınma söz *tjost* cəngavərlik hərbi terminidir. Həmin alınmanın hərfi tərcüməsi atüstü təkbətək döyüşlərdə cəngavərlərin bir-birinə endirə ildikləri nizə zərbələrinin ümumiləşdirilmiş adıdır. [8].

Növbəti nümunədə də fransız dilindəki cəngavərlik konseptinin təsiri ilə mənimsənilmiş hərbi terminlə qarşılaşırıq. “Vil manegen buhurt rîchen sach man *dâ getriben*” (hərfi tərcümədə: “Orada bir çox qüdrətli kütləvi cəngavər döyüşünün icra edildiyini gördülər”) [4]. Burada işlədilmiş “buhurt” termini alman dilinə “kütləvi cəngavər döyüşü” anlamında keçid etmidi. Onu da qeyd edək ki, lüğətlərdə bu fransız alınmasının həm “orta əsrlərə aid turnur/yarış oyunu” anlamında, həm də “XII-XIII əsrlər üçün xarakterik olan və özündə süvari döyüşçülərin nizə və dəbilqələr vasitəsilə icra etdikləri cəngavər yarışı” anlamında istifadə edildiyi qeyd olunur. [3]. Onu da qeyd edək ki, bu termin ingilis dili tərəfindən də mənimsənilmişdi və günümüzədək öz lokal səviyyədə öz aktuallığını sürdürməkdə davam etməkdədir. [2]

Dastan mətnində “buhurt” alınmasının 14 dəfə təkrarlanması və süjet xətti sayəsində geniş semantik sahə ilə şaxələnməsi onu deməyə əsas verir ki, bu alınma termin epos mətninin semantik təşkilində mühüm rol oynamışdı. “*Der buhurt was zergangen über al daß vel*”. (tərcümədə: “Bütün döyüş meydanına yayılan cəngavər oyunu (artıq) sona çatmışdı”) [4]. İqtibasdən da aydın şəkildə şahid olduğumuz kimi, “buhurt” (cəngavər yarışı) termini dastan mətnində bir freym-ssenari sahəsini formalaşdırmışdı. .

“*Dô kom von Troneje Hagene, als im der wirt geriet: den buhurt minneclîchen dô der helt geschiet*” (tərcümə: “O zaman gəldi Troniyeli Haqen, ev sahibinin məsləhəti ilə, Qəhrəman buhurt döyüşünü dostyana (mehriban bir şəkildə) tərk etdikdən sonra”) [4].

Burada Nibelunqların atlı cəngavərləri qan tökmədən, dostyana şəkildə keçirdiyi kütləvi turnir oyununda kimin güclü olub-olmadığını müəyyənləşdirirlər. Bununla da freym-ssenariyə xas olan dinamik semantik sahə meydana çıxır. Buhurtun, yəni cəngavər döyüşünün planlaşdırılması, keçirilməsi, başlaması, bitməsi, habelə turnir çərçivəsində müəyyən hadisə və situasiyaların reallaşması bütövlükdə, Buhurt freyminə dinamiklik qazandırır və bununla da onun, məhz freym-ssenari kateqoriyalı semantik sahə təşkilini təşviq edir.

“*...ir buhurt wart sô herte, daß al diu burc erdôß*” (tərcümədə: “Onların buhurt döyüşü elə şiddətli, elə sərt keçdi ki, bütün qala (saray) uğuldadı, lərzəyə gəldi” [4]. Bu iqtibasda biz, fransız mədəniyyətinin təsiri ilə mənimsənilmiş

cəngavərlik döyüşləri koneptinin dinamik dəyişkənliyə malik freyminin, yəni freym-ssenarisinin orta-keçid mərhələsinin verballaşmasını təsbit edə bilirik.

Xatırladaq ki, freym-ssenarilər öz mahiyyəti etibarlı ilə digər növ (statik mahiyyətli) informsiya hücrələrindən fərqlənirlər. Dilin koqnitiv modelləşdirilməsi istiqamətli araşdırmaların icmalını aparan dilçilər V.İ.Gerasimov və V.V.Petrov, XX əsərin aparıcı koqnitivist araşdırmaçıların fikirləri əsasında belə nəticəyə gəlirlər ki, freym-ssenarilər zaman əlaqəsi ilə, habelə səbəb-nəticə şərtləndirməsi ilə bağlı olan hadisələr silsiləsi haqqında informasiya bazasını təcəssüm etdirirlər. Buna mial olaraq, həkim qəbulu, mağazaya səfər, restoran ziyarəti və s. bu kimi dinamik hadisələr nümunə gətirilir. [12]. O.S.Polatovskayanın da diqqət çəkdiyi kimi, freym-ssenarilər baza elementi kimi, hərəkət elementlərinin mövcudluğunu tələb edir, habelə temporal əlaqələrin yer almasını labüd edir və kauzal əlaqələrin mövcudluğu ilə ayrı-ayrı hissələrin əlaqələndirməsini təmin edir. [16 ; s.163]. Eyni şəkildə biz, dastan mətninin semantik strukturlaşmasında “buhurt” dinamik freyminin, yəni freym-ssenarisinin dəyişkən slotlarının (M.N. Konnovanın qeyd etdiyi kimi, “terminal düyünlərinin” [14 ; s.77] bir-birini əvəzləməsi ilə epos mətninin semantik keçidlərini təmin etməsinin şahidi oluruq.

Onu da qeyd edək ki, mətn dilçiliyində bu qəbildən leksik vahidlər və ya konseptlər mətn formalaşdırıcı vahidlər (Text-Forming) kimi dəyərləndirilir. [10].

Məqalə çərçivəsində apardığımız araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, Nibelunqlar haqqında eposda fransız dilindən alınmalar təsadüfi leksik interferensiya faktları kimi çıxış etmir. Epos mətnində yer alan fransız dilindən alınmalar mətnin semantik strukturlaşmasında mühüm rol oynayır və kurtuaz eposunun süjet keçidlərinin təmin edilməsində, yəni koherentliyin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdı

Ədəbiyyat:

1. Adilov, M.İ., Verdiyeva, Z.N., Ağayeva, F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 656 səh. <https://azerbaycandili.az/Vocabularies/Download/4019/Musa%20adilov-ZAHLI%20%20DLLK%20TERMNLR%20LT.pdf>
2. Avenirov, M. Beginner’s Guide to Buhurt Weapons // Medieval Extreme, 18 October, 2022, <https://medievalextreme.com/beginners-guide-to-buhurt-weapons/>
3. Buhurt - meaning in German // <https://kaikki.org/dictionary/German/meaning/B/Bu/Buhurt.html>
4. Der Nibelunge liet. <https://www.gutenberg.org/files/48888/48888-h/48888-h.htm>
5. Göttert, K.-H. Geschichte der deutschen Sprache, <https://ia800709.us.archive.org/19/items/geschichtederdeu00behauoft/geschichtederdeu00behauoft.pdf>

6. Heydərov R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, Elm və təhsil., 2013, 216 s <https://azerbaycandili.az/Literatures/Download/72/rasim-kitab-pdf.pdf>
7. Meibauer, Jörg et al. (2015). Einführung in die germanistische Linguistik. Stuttgart: J.B. Metzler. <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/GS398/Einf%C3%BChrungen/Meibauer%20et%20a1.%202015.%20Einf%C3%BChrung%20in%20die%20germanistische%20Linguistik.pdf>
8. Moser, H. Deutsche Sprachgeschichte <https://archive.org/details/B-001-002-057>
9. Putzo, Ch. Mehrsprachigkeit im Mittelalter Kulturelle, literarische, sprachliche und didaktische Konstellationen in europäischer Perspektive Mit Fallstudien zu den ›Disticha Catonis‹ Herausgegeben von Michael Baldzuhn und Christine Putzo <https://api.unil.ch/iris/server/api/core/bitstreams/98b03769-0f17-4ea6-85a1-2d94abda0458/content>
10. Sayfullaev A.I. Text forming functions of the preposition // Ученый XXI века 2016, <https://cyberleninka.ru/article/n/text-forming-functions-of-the-preposition>
11. Вайнрайх, У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. – Киев: Вища школа. – 1979, 260 с. <https://www.booksite.ru/fulltext/vainraih/text.pdf>
12. Герасимов, В.И., Петров, В.В. На пути к когнитивной модели языка (вступительная статья) // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка: пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1988.
13. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М. 1948, Изд. Лит.на инос. языка. 300 с. <https://www.klex.ru/161f>
14. Коннова М.Н. К Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. — Калининград : Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. — 313 с.
15. Куртуазная литература / О. В. Смолицкая // Крещение Господне — Ласточкины. — М. : Большая российская энциклопедия, 2010. — С. 446. <https://old.bigenc.ru/literature/text/2123152>
16. Полатовская, О. С. Фрейм-сценарий как тип концептов // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета 2013, <https://cyberleninka.ru/article/n/freym-stsenariy-kak-tip-kontseptov>
17. Юсифов, Э. Г. Французское заимствование и его роль в развитии и обогащении словарного состава немецкого языка // Глобус 2019, <https://cyberleninka.ru/article/n/frantsuzskoe-zaimstvovanie-i-ego-rol-v-razviti-i-obogaschenii-slovarnogo-sostava-nemetskogo-yazyka>

Эльнура Каримова

Преподаватель кафедры «Современные языки» Азербайджанского университета языков, аспирант Азербайджанского университета языков.

Резюме

Роль заимствованных лексических единиц в семантической организации эпической поэмы «Песнь о Нибелунгах»

В статье исследуются факты лексической интерференции французского происхождения в тексте эпоса о Нибелунгах. Выясняется, что в целом, на ряде различных исторических этапов (XI-XII, XVII-XVIII, XVIII-XIX веков), в периоды тесного контакта с французским народом и французской культурой, немецкий язык массово ассимилировал факты лексической интерференции французского происхождения. В частности, проявляют активность лексические единицы текста эпоса о Нибелунгах, сформированные сильным влиянием французской придворной литературы и придворной культуры. Проведенное нами в рамках статьи исследование дает основания утверждать, что заимствования из французского языка в эпосе о Нибелунгах не являются случайными фактами лексической интерференции. Заимствования из французского языка в эпическом тексте играют важную роль в семантической структуре текста и в обеспечении сюжетных переходов придворного эпоса, то есть в обеспечении связности.

Elnura Karimova

Lecturer in the Department of Modern Languages at the Azerbaijan University of Languages, graduate student at the Azerbaijan University of Languages.

The Role of Borrowed Lexical Units in the Semantic Organization of the Epic Poem “The Nibelungenlied”

Summary

This article examines instances of French lexical interference in the text of the Nibelungenlied. It is revealed that, in general, at a number of different historical stages (the 11th-12th, 17th-18th, and 18th-19th centuries), during periods of close contact with the French people and French culture, the German language massively assimilated instances of French lexical interference. In particular, lexical units in the Nibelungenlied text, shaped by the strong influence of French court literature and courtly culture, are particularly prominent. Our research provides grounds for asserting that borrowings from French in the Nibelungenlied are not random instances of lexical interference. Borrowings from the French language in the epic text play an important role in the semantic structure of the text and in ensuring the plot transitions of the courtly epic, that is, in ensuring coherence.

Rəyçi: fil.f.d. ,dos. Xuraman Səlim qızı Əsgərova